

У шестом и завршном поглављу, *Политичка антропологија и теорија светског система*, аутор промишља кључне поставке о политичкој антропологији и, ослањајући се на Фридмана, објашњава значај глобално-системске перспективе за њу:

"...глобално системска антропологија се бави историјом људске врсте, као и облицима њеног друштвеног живота и културе, које треба разумети унутар логике њене социјалне репродукције. Тај оквир обухвата проучавање културних облика, симболичких структура ритуалних пракси и стратегије свакодневног живота да би их контекстуализовао, а не да би их заменио. Такво истраживање треба да буде трансдисциплинарно да би могло да се бави разним аспектима људске егзистенције.

Увођење глобално-системске перспективе у политичку антропологију значи контекстуализацију политичких култура унутар модерног светског система, а хеуристички значај таквог приступа је можда најочигледнији у разумевању јачања политичких партикуларизама, односно културне фрагментације, у последњим деценијама 20. века" (221-222).

Књига Владимира Рибиха *Политичка антропологија и модерни светски систем* представља темељну и убедљиву реконструкцију историје модерног светског система. У њој се лапидарно показује значај теорије светског система за политичку антропологију, али и шта антрополози имају да кажу о геополитици и историји модерног света. Коначно, она нуди и аргументована упозорења и даје корисне савете за опстанак света у коме живимо, и стога, заслужује све препоруке за читање и даље анализирање у међународним (јавно-) политичким, историчарским, антрополошким и др. круговима. На крају, остаје нам да се искрено надамо да се нека предвиђања из ове књиге неће остварити.

Марија Крстић

Prikaz knjige Aleksandre Pavićević: Vreme (bez) smrti. 2011. Beograd: Etnografski institut SANU

Smrt, kao neodvojivi deo ljudskog života, kao izvenost i nepoznanica, zaokupljala je čoveka od najranijih dana. Kako je u meditacijama obično postavljana na granici između ovog sveta-realnog života i onostranog, za nju se od uvek vezivalo ritualno ponašanje koje je kroz istoriju menjalo svoje pojavne oblike ali je i pokazalo visok nivo doslednosti i unificiranosti. Knjiga *Vreme (bez) smrti* Aleksandre Pavićević, predstavlja antropološku studiju o fenomenu smrti u savremenom društvu, kako na kolektivnom tako i na individualnom nivou. Autorka se bavi ritualima vezanim za smrt i njihovim promenama u

odnosu na tradicionalne običaje, ali i stavovima i razmišljanjima u vezi sa smrću koji karakterišu pojedince u savremenom srpskom društvu.

U predgovoru autorka ističe da je knjiga rezultat ličnog pokušaja da u sebi izmiri svoju davnu ushićenost pred pitanjima večnosti i tinejdžerski prezir prema novinskim čituljama i formalnim radnjama u vezi sa smrću, ističući tako dvojnost osećanja sa kojima su se mnogi od nas sretali u svojoj mladosti.

Knjiga predstavlja analizu rezultata antropološkog istraživanja sprovedenog u periodu 2006–2010. na sedamdeset ispitanika u rulanim i urbanim naseljima u centralnoj Srbiji. Primena antropoloških metoda i tehnika omogućila je da, bez obzira na statistički mali uzorak, autor dođe do individualnih intimnih razmišljanja i stavova koji bi ostali skriveni u sveobuhvatnijoj kvantitativnoj analizi.

U prvom poglavlju knjige pod nazivom *Smrt danas* izneti su rezultati ovog istraživanja i opisani rituali vezani za smrt koji se praktikuju u savremenoj Srbiji. Iako se ovo poglavlje nalazi na početku, po rečima autorke, pisano je poslednje, kako bi čitaoca upoznalo sa stavovima, razmišljanjima i ponašanjima pojedinaca, dok se ostala poglavlja knjige bave slikama smrti na kolektivnom nivou.

Ono što, po mišljenju autorke, najpotpunije opisuje odnos savremenog čoveka prema smrti je ćutanje. To ćutanje verovatno je započelo sa nestankom vere u ritual kao sredstvo zaštite i sa javljanjem trajnog osećanja nepripremljenosti za sopstvenu smrt. Tome je doprineo i evidentni produžetak ljudskog života kao i seljenje samrtnika u bolnice. Tako bolnica postaje nezaobilazna asocijacija stanovnika grada na ideju smrti, i oni o smrti gotovo i da ne razmišljaju, a o njoj govore samo kroz crnohumornu interpretaciju života. U bolnicama izostaju svi tradicionalni rituali vezani za smrt i ne vodi se računa o mističnim predznacima. U gradovima pokojnik iz bolnice biva prenesen u kapelu i otuda na groblje, pa su zato sve asocijacije na smrt u vezi sa bolnicom, dok kod seljaka koji umiru u bolnici posmrtni rituali budu obavljeni kod kuće, pa su zato asocijacije vezane upravo za ove, uglavnom tradicionalne rituale. Smeštanje samrtnika u bolnicu nema za cilj samo lečenje i pomoć koju tamo može da dobije, već vrlo često i porodica, a posebno deca, time budu zaštićeni od prizora umiranja. Istraživanje je pokazalo da su tradicionalni rituali vezani za smrt opstali uglavnom u selima, mada su uopšteno ovi rituali pretrpeli najmanje promena u procesu modernizacije društva. U gradovima su se neki od njih izgubili, a neki pretrpeli modifikacije, ali se, u suštini, najviše izmenio odnos ljudi prema njima, koji sada gotovo da ne veruju u njih, niti poznaju njihov smisao i svrhu. Autorka zaključuje da danas u Srbiji uporedo egzistiraju dva modela odnosa prema smrti. Jedan je tradicionalni, zastupljen u selima, koji podrazumeva govor o smrti, utvrđena pravila ritualnog ponašanja i obaveznost njihovog poštovanja. Drugi predstavlja modernizovani koncept smrti, okvalifikovan kao ćutanje o smrti, obeležen pojednostavljivanjem, svodenjem

i nestajanjem rituala i sve većom individualizacijom. Međutim, u oba slučaja ne postoji jedinstvo između mišljenja i rituala, a zapaža se i odsustvo vere u efikasnost obreda i u postojanje onostrane realnosti, kako u gradovima tako i na selu, kako kod deklasiranih ateista i agnostika, tako i kod deklariranih vernika.

Za razliku od sve uočljivijeg ćutanja o smrti u običnom životu, na medijima smrt postaje sve prisutnija, u filmovima, u vestima i dnevnoj štampi, a zastupljeno je i medijsko praćenje sahrana poznatih ličnosti. Autorka kroz analizu dnevne štampe u periodu od šezdesetih pa do devedesetih godina dvadesetog veka prati zastupljenost vesti o smrti. U prvom period, ove vesti u novinama se jako retko javljaju, veoma su kratke, bez slika, a najčešće je reč o neprirodnim slučajevima smrti, kao što su saobraćajne nesreće, samoubistva ili nesreće na radu. Jula 1963. novine su mnogo pisale o skopskom zemljotresu, ali je, po mišljenju autorke, ovde bila očigledna medijska ideološka instrumentalizacija masovnog stradanja stanovništva, a daleko jači od utiska patnje i stradanja jeste utisak snage društva koje je doraslo ovakvim događajima. Takva medijska slika moguća je u uslovima jakog sekularnog političkog sistema, zasnovanog na solidarnosti, humanizmu, bratstvu i jedinstvu, koji nudi adekvatnu kompenzaciju za "carstvo nebesko".

Promena posmrtno medijske retorike uočljiva je od osamdesetih godina dvadesetog veka. Izveštavanje o zemljotresu u Crnoj Gori pokazuje da su smrt i tragedija ključne reči čija bi snaga trebalo da doprinese obnovi društva. Smrt i sahrana Josipa Broza predstavlja ključan događaj, ali i započinje proces glorifikovanja smrti u medijima, što se može shvatiti kao nesposobnost aktuelnog ideološkog sistema da odgovori na bitna društvena pitanja.

Devedesete godine ponovo donose kratkotrajnu homogenizaciju društva, pa su slike smrti u senci ideja nacionalne revitalizacije i obnove. Novine su pune potresnih slika sa ratišta, užasnih scena masakriranih tela, ali je sve to, po mišljenju autorke, u cilju opravdavanja aktuelne društvene politike. Akcent se stavlja na stradanje nedužnog stanovništva, radnika RTS-a. U tom periodu očita je i tendencija uspostavljanja kontinuiteta sa borbenom tradicijom karađorđevićevske Srbije, pa su medijski praćeni parastosi članova ove srpske dinastije. Sve je češće i prikazivanje smrti u religijskom diskursu. Po mišljenju autorke, povećanje intenziteta govora o smrti u našim medijima ne doprinosi osećanju svetosti poslednjeg čina, već uz preovladavanje sadržaja zabavnog karaktera predstavlja put ka otupljivanju i posrednom smanjivanju njegovog značaja.

Autorka se bavi i analizom etnološko-antropoloških tekstova koji su se tokom druge polovine XX veka bavili temom smrti. Većina tekstova štampanih u GEI i GEM do osamdesetih godina opisuje običaje, ponašanja, groblja i grobove, ali ne sadrži ni etnoeksplikaciju niti pokušaj tumačenja ili povezivanja sa širim kontekstom, sa izuzetkom radova Ivana Čolovića i Dušana Bandića. Nakon osamdesetih godina 20. veka,

povećava se broj radova sa ovom tematikom i oni postaju kompleksniji, a autorka ističe radove Dušana Bandića, Slobodana Zečevića, Mirjane Prošić-Dvornić, Ivana Čolovića, Ivana Kovačevića, Bojana Jovanovića i drugih.

U drugom poglavlju, koje nosi naziv *Govor mrtvih tela*, autorka se bavi pitanjem ekshumacija i ponovnim sahranjivanjem poznatih pokojnika. Pogrebne povorke, kao prenos pokornika do večnog obitavališta, oduvek su bile značajan deo pogrebnih rituala. Bez obzira na broj učesnika u njima, sahrane običnih ljudi nisu imale posebno mesto u kolektivnom sećanju tradicionalnih zajednica, već su i sećanje na pokojnika i na njegov pogreb ubrzo postajali privatno vlasništvo njegove porodice. Dvostruka smrt ili ponovno sahranjivanje znamenitih ličnosti u istoriji je najčešće korišćeno u političke svrhe.

Autorka daje horizontalnu i vertikalnu analizu ovakvih ceremonija, ukazujući na najvažnije događaje ovog tipa u srpskoj istoriji od srednjeg veka do danas i utvrđujući sličnosti i razlike među njima. Prvi događaji ove vrste bili su vezani za iskopavanje i prenošenja članova vladarskih porodica Nemanjića, Lazarevića i Brankovića, koji su bili u bliskom odnosu sa crkvom, što je uticalo na karakter i koncepciju ceremonija i svi su oni nakon toga kanonizovani. Po rečima autorke, uspostavljanje kulta svetitelja počinjalo je njihovim čudesnim posmrtnim javljanjem, nakon čega je vršena ekshumacija kojom su pronalazena netruležna tela koja su zatim ponovo sahranjivana na posebno obeleženim mestima u crkvi u kojoj su bili ktitori ili su prenošena u neki drugi manastir.

Te su ekshumacije bile u svrhu kanonizacije, ali su imale i političke implikacije na mirenje i postizanje jedinstva u vladarskoj porodici i državi. Ipak, retorika srednjovekovnih ekshumacija i prenošenja moštiju imala je u osnovi shvatanje da je zemaljsko carstvo samo bleđa slika nebeskog i sugerisali su primarnost duhovnog u odnosu na telesno. Nasuprot tome od XVIII veka pojavljuju se novi "heroji nacije" koji se u srpski panteon uzdižu zbog svog dela koje doprinosi kulturnom i nacionalnom prosvetljenju naroda i uspostavljanju moderne srpske države. Takvi su Vuk i Dositej.

Devedesete godine obeležilo je putovanje moštiju kneza Lazara kroz Srbiju i srpske zemlje, donošenje posmrtnih ostataka Nikolaja Velimirovića i balsamovanog tela Jovana Dučića iz Amerike. Ovi događaji imali su jaku političku poruku i označili jačanje uticaja Srpske pravoslavne crkve. Ipak, sa procesom sekularizacije politička konotacija događaja postaje dominantnija u odnosu na duhovne sadržaje, a država primarno religijske rituale koristi za promovisanje vladarskih ideologija, dok crkva za uzvrat dobija slobodniji pristup do tada čisto sekularnom prostoru. Tako počinje da preovlađuje horizontalna koncepcija vremena i prostora u kojoj težnju za nebeskom večnošću zamenjuju zemaljske posmrtno počasti.

Autorka se bavi fenomenom smrti u tuđoj zemlji, odnosno u stranim evropskim i prekookeanskim zemljama, analizirajući ga na nivou pojedinca,

na nivou najužeg kruga porodice i srodnika, na nivou unutrašnje društvene mreže odnosno širih krugova otačbinske zajednice kao i na nivou spoljne društvene mreže.

U trećem poglavlju pod nazivom *Uspomene, sećanje, pamćenje*, kroz analizu sahrana poznatih državnika i političara i sećanja (pamćenja na njih), autorka prikazuje promene ideje o smrti tokom proučavanog perioda. Smatra da su tehnike pamćenja uglavnom vezane za smrt javnih i uglednih ličnosti, dok sećanje pripada običnim ljudima. Kao najtipičniji slučajevi analizirane su sahrane Josipa Broza i Zorana Đinđića. Po mišljenju autorke, Tito je ušao u pamćenje još za života, a medijski koncept njegove smrti i sahrane predstavljao je potvrdu i nastavak tog pamćenja čija je suština bila negiranje činjenice da je svemoćni vladar mrtav. Za razliku od njega, Đinđić se nepovratno preselio u nebeski panteon, a periodično sećanje na njega i njegovu ulogu u stvaranju proevropske države otvorilo je mogućnost instrumentalizacije sećanja u kome je događaj smrti propušten kroz filter hrišćansko-nacionalističke retorike igrao značajnu ulogu.

U ovu analizu uključeni su i spomenici koji su se u Srbiji, van manastira i grobova javili u XIX veku sa izgradnjom spomenika u okviru Memorijala oslobođiocima Beograda i spomenika knezu Mihajlu Obrenoviću. Seljenje spomenika sa grobalja u parkove i na trgove imalo je za efekat preusmeravanja pažnje sa smrti na život, odnosno na nacionalne ideje. Pojava spomeničke kulture u Srbiji uslovlila je promenu odnosa prema smrti, odnosno promenu shvatanja značaja smrti u procesu stvaranja kolektivnog memorijskog obrasca. Za period komunizma može se reći da je bio vreme spomenika, kako po broju tako i po značaju, dok su od devedesetih godina oni izgubili važnost. Pamćenje se vezuje za već postojeće spomenike, a kontinuitet se selektivno uspostavlja sa srednjovekovnom srpskom državom i tradicijom Prvog srpskog ustanka. Prisutna je želja za što bržim i neosetnijim zaboravom komunističkog nasleđa, što se vidi kroz zapuštanje spomenika iz NOB-a, zamenu spomenika i promenu naziva ulica.

Savremen odnos prema smrti autorka definiše kao *instant sećanje za instant stvarnost*. Tu smrti ima samo koliko je neizbežno, a kada je nužno da iz privatnog preraste u javni događaj, smrt biva do krajnosti instrumentalizovana u pogrebnom spektaklu koji mobilise naciju.

Četvrto poglavlje nosi naziv *Umesto zaključka: smrt i religija* i u njemu su prikazani pogrebni obredi u okviru tradicionalno-hrišćanskog kulturnog obrasca kao i promene u obredima i pravilima službe pod uticajem sve veće sekularizacije društva. Pojam sekularizacije ne znači samo smanjenje uloge religije u životu društva i države već i sekularizaciju same religije, odnosno njeno odvajanje od svetog, koje je, po mišljenju autorke, očigledno upravo u promeni odnosa prema smrti. Obećanje nebeskog carstva koje je nudila religija preoblikovano je i iskorišćeno u nacionalnoj politici kroz koncept "svete srpske zemlje".

Savremeni koncept spomeničke kulture marginalizovao je sam događaj smrti, smrt je time bila opredmećena, a njen simbolički kapital osiromašen. Kao paralelna pojava, javljaju se kultovi ličnosti stvarani obično oko živih ljudi, pre svega vladara, ali svoju kulminaciju doživljavaju njihovom smrću, što im obezbeđuje beskompromisnu vernost i večno sećanje. Sa kultom ličnosti vezan je i kult groba koji postaje novo mesto hodočašća. Zbog njihovog značaja u vreme u kome se javljaju, mnogi novi ideološki pokreti upravo započinju osporavanjem ovih kulturnih mesta. Kao bitan deo sekularizacije bilo je i odvajanje smrti iz krila religije i njena uzurpacija od strane politike čime je politika postala jedna vrsta savremene religije. Savremeni čovek sve manje je obuzet sopstvenom smrću, a smrt koja ga dotiče je uglavnom "smrt drugih". Svetovne religije današnjeg društva ne proizvode svoje "sveto" već operišu sa onim što je ostalo do religijskog svetog, koristeći ideju smrti da bi proizvele osećanje ovozemaljske besmrtnosti.

Ipak, najnoviji tokovi u duhovnom životu Srbije pokazuju proces desekularizacije, odnosno povratak religiji koji zapravo predstavlja politizaciju religijskih institucija i instrumentalizaciju verskog učenja, pa ga autorka definiše kao desekularizaciju politike i profesionalizaciju religije. Ostvarenje nekog novog, zamišljenog društva bez religije, po mišljenju autorke, bilo bi moguće samo u društvu bez smrti, jer svest o smrti otvara vrata osećanju svetosti pa se između religije i smrti može staviti znak jednakosti.

Svojom knjigom *Vreme (bez) smrti*, Aleksandra Pavićević dala je značajan doprinos savremenoj srpskoj tanatologiji i postavila jake temelje za svako dalje istraživanje u ovoj oblasti. Analizom medijske posvećenosti ovoj temi i konkretnim antropološkim terenskim istraživanjem osvetlila je individualna shvatanja o smrti i kolektivnu politizaciju ovog fenomena u savremenoj Srbiji u okviru aktuelne sekularizacije i desekularizacije društva. Autorka je uspela da ovu skrajnutu i pomalo izbegavanu temu vrati u centar interesovanja, kako etnoloških istraživanja tako i šire publike zainteresovane za promišljanje i revidiranje ideja i koncepata vezanih za smrt. Studija se može smatrati izuzetno uspešnim nastavkom doprinosa etnologiji smrti i umiranja koju su započeli Bandić i Čolović i predstavljaće nezaobilaznu literaturu za sve buduće autore zainteresovane za ovu temu. Veoma ličan pristup pisanju i propuštanje ideja i rezultata istraživanja kroz filter ličnog iskustva, daje posebnu dimenziju i dubinu radu, koja može delovati jako podsticajno za čitaoce koji se prvi put susreću sa ovakvom problematikom, istovremeno nudeći novi referentni okvir i veliki broj inovativnih ideja i predloga stručnoj čitalačkoj publici.

Mladen Stajić